

Türk Halk Türkülerinde Değirmen Motifi ve Değirmenci Türküleri

F. Gülay Mirzaoğlu*

Özet

Halk türkülerinde bir toplumun günlük yaşamına ilişkin görünüşler mevcut olduğu gibi, kültür tarihine ilişkin toplumsal olgu ve gerçeklikler de bulunur. Halk hayatının her türlü tezahürünü bulabildiğimiz Türk halk türküleri dağarcığını incelediğimizde dikkat çekici unsurlardan biri, bir grup türkü metninin tematik yapısında “değirmen” ve “değirmenci” motifinin bulunması gerçeğidir. Bu olgu, toplumun kültür tarihiyle ilgili olduğu kadar, belirli ölçülerde bir sosyal gerçekliği de yansıtır.

Değirmen ve değirmenci unsuru türkülerde iki biçimde karşımıza çıkar. Birincisi ve daha yaygın olanı, değirmen motifinin her hangi bir türküde genellikle başlangıç dizelerini dolduran söz kalıplarını oluşturmasıdır. Bu tipte çok sayıda örnek bulunabilir. Bu söz kalıplarının, türkünün konusuyla ilgili olması gerekmez. İkincisi ise, değirmenci motifini içeren türkülerdir ve bu çalışmada tematik yapısı asıl irdelenen bu tip türkülerdir. Aşağıda bu gruba giren türkülerin birbirleriyle sıkı ve anlamlı bir tematik ilişkisi olduğu varsayılacak ve irdelenecektir. Diğer taraftan, gerek değirmen motifinin söz kalıbı olarak, gerekse benzer tematik yapıya sahip değirmenci türkülerinin anlamlı bir şekilde Türk dünyasına yayılmasından hareketle, Anadolu kültüründe değirmenin yerine değinilecek ve bu sosyo-kültürel olgunun türkülere yansımaları üzerinde de durulacaktır.

Anahtar Kelimeler

Halk türküleri, Türk halk türkülerinde değirmen, değirmen, değirmenci, değirmenci türküleri

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, TDE Bölümü, Türk Halkbilimi Anabilim Dalı - Ankara / Türkiye
gulaym@hacettepe.edu.tr

Giriş

Halk hayatının ve kültürünün her türlü görünümünü yansıtan türküler, esas olarak aşk, ayrılık, gurbet, yiğitlik, ölüm konuları üzerine yakılmıştır. Bu özellikleriyle türküler, belirli bir sonu olan bir olayı daha fazla anlatırlar. Sonu ayrılık veya ölüm ile biten hazin bir aşk öyküsü, türkülerin en tipik konusudur. Bu durum Türk halk türkeleri için olduğu kadar Avrupa kültürlerine özgü halk türkeleri için de geçerlidir (Herzog 1950, Krappe 1964, Krıza 1980, Vargyas 1983). Bununla birlikte, insanoğlunun yaşamında önemli yer tutmuş, yaşamın şartlarını değiştirerek onu derinden etkilemiş gurbet, yiğitlik, ölüm gibi konular da hemen her kültürün türkülerinde bulunabilir. İnsanoğlunun yaşadığı dramatik olaylar yanında, günlük yaşamın şartları da türkülere daima yansımıştır. Günlük yaşam uğraşlarının önemli bir kısmı; *iş ve meslek türkeleri* adı altında toplanmıştır. Tarım işçileri, çiftçiler, balıkçılar, çobanlar, halı dokuyan, su taşıyan kadınların hayatı sürdürülebilmek yaptıkları bu yaşamsal değeri olan işler, uğraşlar, bir sonu olan konuları işleyen türküler yanında, bir bakıma, bir süreci anlatan türküler olarak dikkatimizi çeker. Bunlardan biri de değirmen ve değirmenci türküleridir.

İş ve meslek türkülerinin genel özelliklerinden birincisi, bir mesleğin niteliklerini belirtmesi, ikincisi ise, yapılan işe eşlik eden bir ritmik yapıya sahip olmasıdır. Bununla birlikte, bu tür türkülerde, bahsedilen işlerle doğrudan bir bağ bulunmayabilir; bentlerde veya bağlantılarda küçük bir ilgi bile onların iş türküsü diye nitelenmesine neden olabilir (Özbek 1981: 419, 434). Nitekim değirmen ile ilgili türküler (aşk/sevda konulu olsalar da) ve değirmenci türkeleri genellikle bu şekilde değerlendirilmişlerdir (Boratav 2003, Öztelli 1973, Özbek 1981: 434).

Türkü araştırmalarımız sırasında karşılaştığımız değirmen motifli türkülerin türkü dağarcığımız içinde belirli bir yer tutması, bilhassa “eski” türküler arasında Türk Dünyasının farklı bölgelerinden derlenmiş değirmenci türkülerinin varlığı,¹ bu türkülerin konuları açısından benzerlik ve tutarlılık göstermeleri, sözlü kültürümüzde değirmenin önemli bir yer tutması ve bu olgunun türkülere yansımalarıyla ilgili sorular bu araştırmayı yapmamıza başlıca etkenler olmuştur.

Anadolu Kültüründe Değirmen

Anadolu coğrafyasının oldukça eğimli olması ve akarsuların genellikle fazla suya sahip olmaması değirmenin işlevini etkileyen en önemli etken olmuştur. Suyun değirmenin çarkından yüksek bir konumdan dökülmesiyle harekete geçen çarklara sahip değirmenler XVI. yüzyıl Anadolu'sunda

oldukça yaygındı. Değirmen tiplerinin farklılıklarına rağmen, buğday ve benzeri tahılları öğütmek için kullanılan taş sisteminin çalışma tekniği ve işlevi tüm değirmenlerde aynıdır. Tahıl dönen taşın ortasındaki bir delikten, sabit taşın ortasına konur ve oradan dışarıya oluklara doğru yayılır. Oluklardan öğütme bölümüne aktarılan tahıl burada un haline getirilir (Koç 2004: 183-184).

Anadolu kültüründe değirmende un öğütmek, önemli bir geçiş dönemi olan düğünlerin törensel safhalarından birini de oluşturmuştur. Örneğin, Antalya'nın Duraliler Köyünde düğüne başlamadan önce oğlan ve kız tarafı her türlü hazırlıklarını tamamlarlar; düğün kurulmazdan önce, düğünde yenecek unu hazırlamak için birkaç deve ile birlikte davul zurna çalarak tabanca atarak değirmene giderlerdi. Değirmene gidildiği gibi, düğünde yakmak için dağa odun kesmeğe de davul zurna eşliğinde gitmek adettir (Yoldaş 1945: 13-14).

Anadolu Türk kültüründe değirmen olgusunun çeşitli özelliklerinden esinlenerek yaratılan türkü, mâni, bilmece, tekerleme, atasözü ve deyimler, efsâne, hikâye ve fıkralar; danslar ve seyirlik oyunlar; bunların yanı sıra, kültür tarihimizdeki yeri, değirmenin, yaşamın temel ihtiyaçlarından birini; her şeyden önce beslenmemizi mümkün kılan eski bir araç, mekân ve kültürel bir gelenek olduğunu ortaya koymaktadır. Bundan başka, değirmen mekânlarının sosyal ilişkilerin merkezi durumunda olması, bu yerlerin bazı temel sosyal ihtiyaçların da karşılandığı yerler olduğunu göstermektedir. Değirmenlerin, tahıl öğütmeye gelip gidenler, orada çalışanlar, sohbet için gelenler dışında, satıcıların ve dilencilerin de uğrak yeri olduğu bilinmektedir (bk. U ur 1991: 319-320). İnsanların birbirleriyle iletişim kurması, haberleşmesi, arkadaşların, dostların buluşması, gençlerin toplanıp eğlenmesi, tanışma ve karşılaşmalara ve evlenmelere vesile olması değirmenlerin başlıca toplumsal işlevleridir. Örneğin, Kuzey Doğu Anadolu'da gençler değirmenlerde toplanırlar, *Ferfene* denilen yemekli müzikli sohbet toplantılarını gerçekleştirirlerdi. Nitekim dağarcığımızda bulunan *Değirmenin ununda değil, ününde* (Silifke-İçel) biçimindeki atasözü, değirmenin insanları öğüteceği un ile değil, sesiyle/neşeli ortamlarıyla insanları çeken gözde bir yer olduğunu anlatır. Bugün, bu işlevler şüphesiz eskisi gibi mevcut değildir. Yine de, çok sınırlı bir şekilde olsa da değirmenler var oldukça, belirli çevrelerde bu işlevler kısmen devam edecektir. Ancak, daha da önemlisi, değirmenin günümüze değin kültürel geleneklerimizde benzersiz bir yer tutması, dilde, kültürde, sanatsal yaratıcılıkta esin kaynağı olması ve özgün bir imge yaratmasıdır.

Türkülerde Değirmen Motifi ve Değirmenci Türküleri

Kültürel geleneğin önemli bir unsuru olmuş değirmen, Türk halk biliminin ve sözlü edebiyatının çeşitli türlerinde olduğu gibi, Türk halk türkülerinde de rastlanan bir motiftir. Değirmen ve değirmenci türküleriyle ilgili iki temel özellik, araştırmamızın şekillenmesinde etken olmuştur: Birincisi, değirmen motifinin, türkülerin başlangıç dizelerinde yer alan söz kalıplarını oluşturmasıdır. İkincisi ise Anadolu ve Balkanlardan derlenmiş değirmenci türkülerinin ortak bir tematik yapıya sahip olmasıdır. Dağarcığımızda “değirmen türküleri” diye adlandırılan; değirmen motifli söz kalıplarından oluşan bu tipte türküleri *değirmen motifli türküler* olarak adlandırmak doğru olacaktır. Bu tip türkülerde *Değirmenin bendine /Taş dönmüyor dönmüyor* veya *Değirmende döner taşım / Sevda değil bu bir hışım; Değirmenin bendi miyim / Ah ben o yarın dengi miyim* gibi söz kalıpları en yaygın olanlarıdır. Ayrıca *Değirmen üstü çiçek / Değirmen üstü pınar, Değirmen üstü kaya* gibi bir mekân olarak değirmenin yöresindeki görünümü anlatan söz kalıplarıyla başlayan türküler de bulunmaktadır.

Söz kalıplarının bütününe bakıldığında metinlerde, değirmenin genellikle *dönmek* fiiliyle; taşının dönmesiyle nitelendirildiği anlaşılmaktadır. Değirmen sözcüğünün iki temel çağrışımı olan bu nesne ve eylem, kimi zaman gerçek, kimi zaman da mecâzi anlamıyla, sözlü şiire, özellikle de türkülere ve halk anlatılarına en fazla yansıyan özelliklerdir. Örneğin, Feleğin dönmesi, hiç durmaksızın hareket eden değirmenin dönmesine benzetilmiştir: *Kahpe felek değirmenin döndü mü / Döne döne nöbet bize geldi mi / Gıy köyden dünür gelmiş yârime / Emirdağ'ın berduşları öldü mü?* (Yaldızkaya 2010). Emirdağ yöresinden derlenmiş bir türkünün ilk bendini oluşturan bu dörtlükte, sevdiğinin başkasına yâr olacağını düşünen delikanlı, feleğe sitem ederken, değirmenin dönmesinden ilham alarak duygularını dile getirir.

Bir kültüre özgü temel özellik haline gelmiş, kültürel geleneğin önemli bir unsuru durumunda bulunan ögeler, genellikle yaşama alanı içinde var olmuş unsurlardır. Kültürel gelenek ile yaşamın gerçeği örtüşür mü, sorusuna verilecek yanıt, geleneğin kurgusal dünyası söz konusu olsa da genellikle ‘evet’ olacaktır. Günlük yaşam uğraşları, alışkanlıklar, davranış kalıpları ve eğilimler, bir şekilde adet ve gelenekler çerçevesinde kendine yer bulmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, yaşamı sürdürmek için son derece elzem bir araç olan değirmenin türkülerimize ve bütün bir folklorumuza yansımaları şaşırtıcı değildir. Malinowski'nin kültür kuramından hareketle, kültür; temel ihtiyaçların karşılanması sürecinde ortaya çıkan sorunların çözüm yollarıdır, şeklinde tanımlanabilir. Her şeyden önce insanoğlunun

beslenme, barınma, üreme, sağlığı koruma gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla keşfettiği çözümler bir toplumda kültürün ilk ürünlerini ortaya koyar (1990: 38-44).

Yaşamın sürdürülmesi beslenme gereksiniminin karşılanması, her şeyden önce ekmeğin elde edilmesine bağlıdır. Ekmeğin elde edilmesi buğdayın, tahılın öğütülmesi, bulgur veya un haline getirilmesiyle mümkün olabilir. Bu ihtiyaçtan dolayı insanlık tarihinde çağlar içinde ortaya çıkan değirmenlerin, halk yaşamında önemli bir yer tuttuğunu kültürel ürünler açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca, tarihi kayıtlar da bu bilgiyi desteklemektedir. Bu nedenle, ilgi odağımız olan türkü metinlerine, tarihi, toplumsal ve kültürel gerçekliğin, türkülerin kurgusal dünyasına yansımaları varsayımı temelinde bakılması, kanımca, bir zorunluluktur.

Bu yaklaşımdan hareketle, türkülerde değirmen motifinin sıkça kullanılması, belirli bir gerçekliğin türkülerde yansımaları olarak açıklanabilir. Türkü metinleri yanı sıra, taklidî nitelikte değirmenci danslarının ve seyirlik oyunlarının araç gereç ve benzetmeli figürler ile değirmen ortamını yansıması da bu çerçevede değerlendirilebilir. Lomax, bir kültürün karakterini yansıtan türkülerin, söz konusu kültüre mensup üyelerin davranış tarzlarına ve ilgilerine hitap eden bir içeriğe sahip olduğunu belirtirken, bir kültüre özgü dansların günlük yaşam uğraşlarının ve davranış kalıplarının kristalleşmiş biçimi olduğunu ifade eder (Lomax 1964: 118, fMa226). Her iki niteliğin de danslar için olduğu kadar, genel anlamda türkülerde yansıyan kültürel özellikler açısından da geçerli olduğunu kabul etmek mümkündür.

Değirmen motifli türküler, İstanbul, Tunceli, Afyon-Emirdağ, Kayseri, Elazığ, Muş ve Erzurum'dan derlenmiş metinler sekiz örnek türküden oluşmaktadır. Ancak, tam metinlerine burada metinlerine yer vermek mümkün olmadığından, kaynakları belirtilerek, konuyla ilgili bentlerine ve dizelerine yer verilmiştir. Bu türkülerde değirmen motifi bulunmakla birlikte türkünün konusu değirmen ile doğrudan ilgili değildir. Bununla birlikte, bu motifler, türkü için bir alt yapı malzemesi oluşturan; ölçü ve uyak yapısını belirleyen unsurlardır. Değirmen motifi, bu yapısal işlevi dışında, türkünün asıl konusuyla ilgili çağrışımlar yaratan, benzetme unsuru olan söz veya söz gruplarını da oluşturur. Örneğin, İstanbul'dan derlenmiş birinci türkünün ilk bendinde, *Değirmende döner taşıml/Sevda değil bu bir hışım* dizeleri (Öztelli 1972: 528) değirmen taşının dönmesi; birbirine sürtünerek tahılı ezmesi, ufalaması gibi, sevda'nın da, sevda çeken duygusal anlamda inciteceği çağrışımını içermektedir.

Birinci türkünün dördüncü bendindeki *Değirmenci döner taş / Ah revan oldu gözüm yaşı* dizelerinde, değirmen veya değirmenci taşının durmaksızın dönmesine benzer bir şekilde, gözyaşının revan olduğu; aralıksız akıp gittiği ifade edilmektedir. Birinci ve Muş'tan derlenmiş² ikinci türkü metninde tekrar edilen *Değirmenin bendi miyim! Ah ben o yârin dengi miyim* ve *Değirmenin bendinel Taş dönmüyor dönmüyor* biçimindeki söz kalıpları ise, yine uyak işlevi ile birlikte anlamı güçlendirmek işlevini de taşır. *Değirmenin bendi miyim! Ah ben o yârin dengi miyim* örneğinde anlam açık olmakla birlikte, değirmenin bendi olmak, o yârin dengi olmak ile ilişkilendirilmektedir, diyebiliriz. Değirmenin bendi, her değirmenin dönmesi için ihtiyacı olan, onu besleyen, arka plandaki su kaynağıdır. Burada, bendin değirmenle ilişkisi göz önüne alınarak, iki kişinin birbiriyle bir mukayesesi yapılıyor olsa gerekir. Bent olmadan değirmen olamayacağına göre, iki sevgilinin de birbirine denk olması, birbirini tamamlaması benzer bir şekilde bağlayıcı bir ilişkiye bağlı olmalıdır. *Değirmenin bendine / Taş dönmüyor dönmüyor* biçimindeki söz kalıpları ise, türkünün devamına bakıldığında (*Döner kendi kendinel Benim yârim ata binmiyor / Küçük hanım bize gelmiyor*), değirmen bendinin yeterince dönme kuvveti vermemesi sonucunda taşın dönmemesine benzer bir şekilde; sevgili, ata binmiyor ve beklenen yere gitmiyor, hedefe ulaşılamıyor, denilebilir. Ayrıca, birinci türkünün ikinci bendinde yer alan *Değirmenden fener aldım / Ah ben yâre neler aldım* dizeleri değirmene sürekli gelen satıcıları hatırlatmaktadır. Erkek, bu satıcılardan, sevdiğine fener de, başka hediyeler de alabilir ki, bu dizeler, türkünün bu gerçekliği açıkça yansıttığını gösteriyor, diyebiliriz.

İkinci türkü, Muştan derlenmiş *Değirmenin bendine* türküsüdür (bk. TRT Türk Halk Müziği Sözlü Eserler Antolojisi (2006: 262). Türkünün ikinci bendinde *Değirmen üç dolanır / Suyu sarhoş dolanır* veya yedinci türkünün üçüncü bendindeki aynı kalıbın çeşitlemesi olan *Değirmen boş dolanır / Suyu sarhoş dolanır* biçimindeki söz kalıpları da, yalnızca uyak işlevi görmeyip, sonraki dizelerle anlamca ilişkilidir. Değirmenin dolanması; dönmesi, değirmeni döndüren suyun yüksek yerlerden akıp gelmesi; kişinin aşk duygularıyla sarhoş olmasına benzetilmektedir. Nitekim ikinci metnin ikinci bendinin sonraki dizeleri; *Yâri güzel olanın / Aman başı bir hoş dolanır* biçiminde devam eder. Gerçekte, böyle bir benzerliği metinler açıkça söylemezler ise de, türkü türünün mecazlarla dolu sembolik dili bu yorumu yapmayı mümkün kılmaktadır.

Aşağıdaki verilen diğer pek çok söz kalıbı örneğinde de, söz kalıbı olan ilk iki dize ile diğer dizeler arasında benzer ilişkiler kurulabilmektedir. Ancak, türkülerin değirmenle ilgili söz kalıpları, çoğu zaman uyak dışı işlevler

yüklenmiş olmakla birlikte, kimi bentlerde, dizeler arası anlamca ilişki kurmak zorlaşır. Şüphesiz, bu ilişkiyi kurabilmek iki ölçüte; türkülerin doğasını ve ait oldukları yerel kültürü tanımaya bağlıdır. Bir türkünün ait olduğu yerel kültüre ilişkin benzetmeler, tabir ve deyimler, semboller ve bunların türkünün kurgusal nitelikleri içinde nasıl yer alabilecekleri ne ölçüde bilinirse, türkülerin/sözlü şiirin anlam dünyasını çözümlmek o ölçüde başarılı olacaktır.

Konuyla ilgili ele aldığımız üçüncü türkü, Tunceli Ovacık'tan derlenmiş *Değirmen düzen olmaz* türküsüdür (Arsunar 1937: 32). Bu türkünün *Değirmen düzen olmaz/ Bu sevdadan vazgeç / Dinin dinime uymaz* dizelerinden oluşan ilk bendinde, ilk dizedeki söz kalıbı ile sonraki dizelerin uyak yapısı belirlenmiş olur, fakat aynı zamanda değirmenin düzensiz olma niteliği ile sevdanın sürekli olmayacağı arasında, çağrışım yoluyla bir ilişki kurulur. Zira 3. ve 4. dizeler sevdanın önündeki engeli işaret etmektedir. Değirmende düzen olmayışı, değirmenin çalışmasıyla ilgili olarak değirmen taşının dönmemesi; suyu taşıyan arkaların tahrip olması, zaman zaman suyun kesilmesi sonucu dönme kuvvetinden yoksun olması gibi nedenlerle olabileceği gibi³, sosyal ortamın, çevrenin değişkenliğine de işaret edebilir. Burada, kanımca mühim olan, değirmenin, ne açıdan olursa olsun sabit bir düzeni değil, değişkenliği çağrıştırmasıdır.

Dördüncü türkü Afyon- Emirdağ'dan *Kahpe felek değirmenin döndü mü türküsü* (Yaldızkaya 2010), beşinci türkü Kayseri'den derlenmiş *Zalım felek değirmenin döndü mü türküsüdür* (bk. *TRT Türk Halk Müziği Sözlü Eserler Antolojisi* (2006: 814). Bu türkülerdeki *Kahpe felek değirmenin döndü mü/ Zalım felek değirmenin döndü mü* ve *Döne döne nöbet bize geldi mi (beyler geldi mi)* biçimindeki ortak söz kalıpları, türkü kahramanı tarafından sitem edilen feleğin, durmaksızın dönen değirmene benzetildiğini anlatmaktadır. Ancak, buradaki dönme olumsuz anlamdadır. Beşinci türkü örneğinde bu dönme hareketi, bağın bahçenin sular ile dolması sonucu kişinin yıkılan bendi daima yeniden yapması ve değirmen gibi sürekli dönerek her şeyi parçalayan feleğin yıkması şeklinde tanımlanır: *Zalım felek değirmenin döndü mü/ Bağın bahçen sular ile doldu mu / Ben yaparım sen yıkların bendimi/ Döne döne nöbet bize geldi mi beyler geldi mi?*

İncelenen altıncı türkü Kayseri-Pınarbaşı yöresinden derlenmiş *Değirmenin üstü yeşil ot olur* türküsüdür (Çakır vd. 1996: 48-49). Türkünün ilk dizeleri ve değirmen motifini içeren söz kalıpları (*Değirmenin üstü yeşil ot olur of of ot olur of; Değirmenin üstü de yeşil donanma of of donanma of*) aşk konulu bir türkünün başlangıç dizelerini oluşturur. İlk dizeler, daha önce de işaret edildiği gibi, şiirin vezin/ölçü ve uyak gibi yapısal özelliğini belir-

lemesi yanında çoğu zaman sembolik bir anlatım da içerirler. Buradaki ilk dizelerde vurgulanan *yeşil* renk doğanın rengi olduğundan bereket, hayat, denge, şifa, umut, iyimserlik sembolü olarak algılanır. Bu algılama biçimi, psikolojik açıdan olduğu kadar, folklorik açıdan da geçerlidir. Örneğin, Türk destan veya efsâne örneklerinde, yeni bir hayatın başlaması, mitolojik bir başlangıç genellikle yeşil rengin vurgulandığı çayır-çimenlik ovalar üzerinde gerçekleşir (Ögel 1998). Bu anlamlandırma biçimi, henüz yeterince incelemediğimiz türkülerde de bulunabilir. Türkülerde yeşil ve sarı, ak, al, mor sık kullanılan renklerdenidir. Örneğin, sarı genel anlamda ayrılık rengidir ve türkülerde de aynı şekilde ayrılık, hüznün ve kederin sembolü olarak göze çarpar ve çoğunlukla ruhsal anlamdaki sıkıntıyı belirten “sararıp solmak” deyimleriyle birlikte kullanılır. Mâni ve türküler arasında sıkça rastladığımız *Şu dağlar olmasaydı/ Sararıp solmasaydı/ Ölüm Allah'ın emri/ Ayrılık olmasaydı* dörtlüğü veya bir Tokat türküsü olan *Başındaki yazmayı da /Sarıya mı boyadın/ Neden sararıp soldun da/ Sevdaya mı uğradın* dörtlüğü buna örnek teşkil eder. Türküde *yeşil*, bir yandan değirmenin fiziki çevresini betimlerken, diğer yandan da aşkın yeşermesi umudunu taşıyor, şeklinde yorumlanabilir. Bu noktada, değirmenin yeni aşkların doğmasına zemin oluşturması da dolaylı olarak vurgulanmıştır.

Yedinci türkü Elazığ yöresine ait *Değirmen Sala Benzer* (Ekici 2009: 300), sekizinci türkü ise Erzurum yöresinden *Değirmen Üstü Çiçek* adlı türküdür (Karahasan H. ve F. Karahasan 2004). *Değirmen sala benzer (anan öle) /Kız dilin lala benzer /Terlemiş yanakların (anan öle) /Erimiş bala benze* bendi ile başlayan Elazığ türküsü ile *Değirmen üstü çiçek /Oy kızlar naz eğleme/ Orak getirin biçek/ Ölürem kızlar naz eyleme* bendi ile başlayan Erzurum türküsünün metinlerine genel olarak bakıldığında, altıncıda da kısmen söz ettiğimiz bir görünüm dikkat çekicidir: Değirmen bir aşk mekânıdır. Bu bağlamda, değirmen motifi ve değirmenci türkülerinin tamamının aşk /sevda ve kadın-erkek ilişkisi ile ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Bu iki türkünün her bendinin değirmen motifiyle başlaması ve mekân betimlemeleri, yaşanan aşkın, aşk duygularının belirli bir mekâna bağlandığını gösteriyor. Nitekim bu yerlerin, yeni insanlarla tanışıp konuşulan, sosyalleşme süreci yaşanan; kadın ile erkeğin birbirlerini rahatlıkla gördükleri başlıca mekânlardan biri olması, söz konusu kültürel çevrenin toplumsal niteliklerinden biridir. Bu çevrenin diğer fiziki nitelikleri 7. ve 8. türkü bentlerinin ilk dizelerinde de dile getirilmiştir. Değirmen motifli söz kalıplarından oluşan bu dizeler, türkünün betimleyici dizeleridir; daima mekânı ve onun çağrışımlarını hatırlatır. Bu iki türkü, değirmenin genel anlamda sosyal mekân olması yanında, kadın ve erkeğin buluşma yeri olduğunu da açıkça ortaya koyuyor.

Değirmenci Türküleri

Anadolu'dan derlenmiş değirmen ve değirmenci türkülerinin bir kısmı, değirmen motifli aşk/ sevda türküleri; diğer kısmı ise değirmenci konulu ve aynı adlı türkülerdir. Birinci grup türkülerde, değirmen motifli söz kalıpları dikkate değer iken, değirmenci türküleri ortak tematik yapısıyla göze çarpar. Bu türküler, düzenli ve tutarlı bir biçimde aynı konuyu, aynı veya çok benzer söyleyiş özellikleriyle işlemiştir. Özellikle 1940'lı yıllardan itibaren Ankara, İstanbul, Kastamonu gibi Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden; Dobruca ve Deliorman gibi Balkan Türklerinden ve Kırım Tatarlarından derlenmiş Değirmenci türkülerinin, bölgesel söyleyiş özelliklerine karşın, ortak bir tematik yapısı olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bu tip türkülerin konusu özetle şöyledir: Değirmene giden bir kadın, buğdayını öğütmek ister ve değirmencinin öğütmeyi istememesi üzerine, öğütülmüş buğdaya sahip olabilmek için, cinsel çekiciliğini kullanarak değirmenciye sürekli tekliflerde bulunur. Değirmenci ise bu fırsatı değerlendirerek hep daha fazla cinsel yakınlık ister. Türkünün söyleyiş biçimini oluşturan bu diyalog sürer gider ve sonunda, kadın ile değirmenci anlaşılır ve değirmenci onun buğdayını öğütmeye söz verir. Aynı konulu seyirlik oyunlara da eşlik eden türkü genellikle aynı şekilde son bulur.

Kerkük'ten derlenmiş değirmenci türküsü metni konuyla ilgili incelediğimiz diğer sekiz türküden farklıdır. Türkünün metninden hareketle, konusu, değirmen çevresinde değirmenci ile yaşanan aşk ilişkisi olarak tanımlanabilir. *Değirmen savacağı/ Ne serindi bucağı/ Bir sabah gel bir akşam/ Bir de gün orta çağı* dizelerinden, değirmeni döndüren kuvveti sağlayan, dağlardan eteklerine doğru dökülen akarsuyun serin kıyıları; savacağıın çevresi sevgililerin buluşma yeri olarak betimleniyor. Türküde, değirmenci hancıya, sevgilisi ise kervancıya benzetiliyor. Hancı daima belirli bir yerdedir, kervancı ise gelir, geçer. Ayrıca, bağlantı dizelerinde sürekli tekrar edilen *Arpanı verrem sene / Buğdanı dart benimci* (buğdayını tart benim için) dizeleri buğdayın arpa karşılığında verildiğini düşündürüyor ki, burada arpanın buğday karşılığında verilen herhangi bir şey anlamında kullanılma ihtimalini de düşünmek gerekir.⁴ Bu ihtimal göz önüne alındığında, Kerkük'ten derlenmiş Değirmenci türküsünün de diğerleriyle bir dereceye kadar benzer bir kurguya sahip olduğu sonucu ortaya çıkar.

Değirmenci türküleri olarak incelediğimiz diğer yedi türkünün konusu daha önce belirttiğimiz gibi aynıdır. Burada bütün metinlere yer verme imkânı olmadığı için bunlardan yalnızca Ankara civarından derlenmiş olanı (ikinci metin) vermekle yetineceğiz.

Değirmenci (Ankara- Örencik ve Ahi Köyleri)

Kadın: Aman değirmenci guzum değirmenci
Galem gibi gaşlar sırmalı saçlar
Onnar da senin olsun üğüdüver buğdayı

Değirmenci: Olmaz gadıncık olmaz
Oluklarda su durmaz
Arkadaşım raz'olmaz (razı olmaz)
Üğüdemem buğdayını

Kadın:Aman değirmenci guzum değirmenci
Gırmızı yanak kirez dudak
Onnar da senin olsun Üğüdelim buğdayını

Değirmenci: Olmaz gadıncık olmaz
Oluklarda su durmaz
Arkadaşım raz'olmaz (razı olmaz)
Üğüdemem buğdayını (Tuğrul 1945:77-78).

Buğdayını öğütmeye gelen kadın değirmenci ile giriştiği pazarlıkta önce *kalem kaşlar, sırma saçlar senin olsun öğüt buğdayımı* diye başlar. Değirmenci razı olmayınca teklif edilenler *kırmızı yanak, kiraz dudak, beyaz gerdan...* şeklinde devam eder. Nihayet, değirmenci verilenlere razı olur da, kadın buğdayını öğütülmüş olarak alır. Birbirinin çeşitlemeleri olduğunu düşündüğümüz söz konusu yedi türküde konunun akışı, gelişmesi, türkünün (ve eşlik ettiği seyirlik oyunların) kahramanları aynıdır. Kişiler değirmenci ile kadındır; yalnızca iki örnekte (Kastamonu ve Deliorman), *Değirmenci dayı* ile genç kız vardır. Değişen, ağız özellikleri dışında, küçük farklılıklarla, değirmenciye verilenlerdir. Değirmenci bu karşılıklı konuşmada sonuna kadar zorlayıcıdır; kara kaş ve kara göz ile yetinmez, eline geçen fırsatı kullanır. Bazı metinlerde buğdayın öğütülmesine razı olmayan, değirmencinin ifadesine göre, kendisi değil, “arkadaşlar” bazı metinlerde değirmencinin ustası, bazılarında ise nöbetçiler/nebetçiler/ nevetçiler –buğdayını öğütmek için sırada bekleyenler olarak karşımıza çıkar. *Olmaz kızım olmaz, oluklar suyla dolmaz/ Elma yanak benim de olsa senin buğday un olmaz* türküsünde ise verilenleri az bulan doğrudan değirmencinin kendisidir.

Türkü metinlerine göre, buğdayın öğütülüp bulgur ve un haline getirilmesi o kadar önemlidir ki, değirmene gelen kadın, bir çuval una; ekmeğe sahip olabilmek için değirmencinin “basit” isteklerine karşılık vermek zorunda kalır. Türkünün yansıttığı gerçek, gerçeğin birebir kendisi olsaydı, bu yorum “tartışmasız” doğru olabilirdi. Ancak, türküler, belirli bir gerçeği veya yaşanmışlığı esas alarak, kendilerine özgü kurgusal dünyanın özellikleriyle bir sanat formu hüviyetine kavuşurlar. Dolayısıyla, türkülerin sözünü ettiğimiz ortak tematik yapısının şekillenmesinde birinci etken gerçekliğin yeniden kurgulanmasıdır. Türkülerde bu konunun işlenmesinde ikinci önemli etken ise, bu söyleşmeli türkülerin çoğunlukla seyirlik oyunlara eşlik etmeleridir. Dramatik oyunlarda And (1985: 74-85) tarafından da belirtildiği gibi abartılı ve nükteli bir üslup söz konusudur. Bu üslup, köy tiyatrosu söz konusu olduğunda olabildiğince doğal; (günümüz dünyasından bakıldığında) “kaba” diyebileceğimiz bir üsluptur. Dışarıdan/etik bir bakışla bugün “müstehcen” diye yorumlayabileceğimiz pek çok söz, benzetme ve taklit unsurları, köy seyirlik oyunlarında doğallıkla sergilenebilmekte idi. Aksi halde, seyircinin eğlenmesi güvence altına alınamazdı (Değirmenci türkülerinin tam metinleri için bk. Tuğrul 1945: 77-78, Öztelli 1972: 527).

Ataman Safranbolu köy düğünlerinde, muhabbet veya oturak toplantılarında, özetle, kadın ve erkek meclislerinde en hoş giderek söylenen türküler arasında *Kürdün Kızı*, *Karakoyun*, *Gelin-Kız ve Morçişek Dağı* türküleri ile birlikte *Değirmenci* türküsünün bulunduğu belirtir. Verilen bilgiye göre, bu türküler, yörede oyunsuz söylenen türkülerdendir (1994: 106, *Değirmenci* türküsünün metni için bk. Ataman 1994: 169-70).

Ataman’ın araştırmasında yer alan türkünün hikâyesine dair bir de rivayet mevcuttur: 1939 yılında Mehmet Tezeren’den derlenmiş karşılıklı söyleme geleneğine ait olan bu türkü, rivayete göre, değirmenci ile bir kadın arasında geçen bir olayı anlatır. Değirmene buğday öğütmek için giden kadın, tanınmış efe Ger Ali’nin kız kardeşidir. Değirmenci ona zorla iliştiği için Ger Ali Efe, Değirmenciye öldürerek dağa çıkar (Ataman 1994:169, türkü metinleri için bk. Mahmut vd. 1997: 123, Kakuk 1993: 126, 127; Kaderli 2004).

Köy Seyirlik Oyunları Arasında Değirmenci Oyunları

Türkülerdeki değirmenci tipinin niteliklerini, bu tipin kaynağını ve kökenini irdelerken türkülerin eşlik ettiği dansların ve oyunların bulunup bulunmadığını araştırdık ve Anadolu coğrafyasında seyirlik oyunlar arasında Değirmenci oyunu adıyla bazı seyirlik oyunların var olduğunu tespit ettik.⁵ And (1985) Değirmenci oyununun Türkiye’nin çeşitli bölgelerinden der-

lenmiş metinlerini vermektedir. Bunlar arasında, Niğde/Aksaray köyleri, Gaziantep/Oğuzeli'nin Uruş ve Yenice köyleri, Ordu/Ünye'nin Aydıntepe (Zembek) köyü, Tunceli/ Pertek'in Tozkoparan Köyü değirmenci oyunları bulunmaktadır. Değirmenci konulu köy seyirlik oyunlarının birisinde konunun gelişimi özetle şöyledir:

Niğde/Aksaray köylerinde oynanan Değirmenci Dayı oyununu altı kadın oynar. Kadınlar iki gruba ayrılırlar. Birinci grup erkek giysileri içinde, değirmencileri temsil ederler. İkinci grup un öğütmeye gelen kadınları canlandırır. Kadınlar ile değirmenciler, bu araştırmada yer verilen türkü metinlerinde olduğu gibi, karşılıklı türkölü söyleşmelerle pazarlık ederler. Sonunda üç kadın üç erkek değirmenci ile evlenir.

And tarafından *Oyun ve Bugü*'de dramatik nitelikte büyüklük-törenselleşmiş oyunlar arasında yer verilen, Yozgat'a ait bir *Değirmenci oyunu* (And 2007:149, 166) ile Muğla/Ula'ya ait bir *Değirmenci oyununun* varlığından söz edilmekte ise de (And 2007: 283), eserde bunlar hakkında açıklayıcı bilgiye rastlanmaz.

Bugün, değirmenci oyunları ve ezgileri internet dünyasında da epey yer tutmaktadır. Örneğin, Kastamonu gibi birçok yerleşim birimlerinde bu oyunun bugün de canlı bir şekilde oynandığını bildiren görsel veriler mevcuttur (bk. <http://otuzyedı.net/forum/kastamonu-vıdeolari/28768-kastamonuda-senlik-var-degirmenci.html>). Oyunda bir değirmenci, bir de kadın veya kadın kılığında girmiş erkek vardır. İkisi de buğdayı öğütmek için adeta bir pazarlığa girerler. Sırasıyla, kadın yanak, göbek vermeyi teklif eder (Felahiye Cabir'den Değirmenci dayı oyunu için bk. <http://www.youtube.com/watch?v=qc-YEdEgOXo>).

Kosova Türk düğünlerinde oynanan oyunlar ve danslarla ilgili bir araştırmada (Hafız 1997) kadın-erkek karma oynanan dramatik oyunlar arasında, "çok eski" olduğu ifade edilen Değirmenci oyununun da varlığından bahsedilmektedir. Günümüzden kırk yıl önce bile oynandığı bilinen Değirmenci oyununun şimdilerde ne köy ne de şehir, hiçbir yerde artık oynanmadığı vurgulanıyor. Oyun, bir kadın ve bir erkek tarafından oynanır. (Kosova'daki Değirmenci oyununa eşlik eden ve yukarıda verilen Değirmenci türkülerinin bir çeşitlemesi olan türkünün sözleri için bk. Hafız 1997: 184-191).

Türkü metninden anlaşıldığına göre, Kosova Türkleri arasında oynanan Değirmenci oyununda konunun gelişimi yukarıda gösterdiğimiz değirmenci türküleriyle uyum içindedir. Oyun, baştan sona değirmenci ile

buğday öğütmeye gelen kadının giriştiği pazarlığı anlatır ancak, küçük bir farkla, bu pazarlığın sonucunun ne olduğu belirtilmemiştir.

Artun, Tekirdağ'da Hıdrellez kutlamaları çerçevesinde, ritüel kökenli bir oyun olduğu vurgulanan *Değirmenci Ritüeli*'nin oynandığını ortaya koymuştur (1998). Eskiden üç gün süren Hıdrellez eğlencelerinin üçüncü günü, akşam üzeri köy meydanında bu ritüel/ törensel oyun oynanırdı. Oyunun kurgusu şöyledir: Bir kişi değirmenci olur, oyun alanına bir el değirmeni getirilir; buğday yerine toprak öğütülür. Bütün köy kadınları ve genç kızları büyük bir halka oluşturarak değirmenci türküsünü söylerler. Oyuna eşlik eden bu türkü, yedi kez tekrarlanır. Oyun bittiğinde orada bulunan herkes buğday niyetine öğütülen topraktan bir avuç alarak evine gider. Ritüele katılanlar, evlerine vardıklarında bu bir avuç toprağı, 'yeni ürün bol ve bereketli olsun' diye ambarlarına serperler. Yöredeki bu değirmenci oyunu/ritüeli, bütünüyle bolluk ve bereket için icra edilen bir uygulamadır (Artun 1998: 39, 232).

Halk Danslarında Değirmen ve Değirmenci

Dramatik oyunlardan başka And, Türkiye'nin yedi bölgesinin danslarını sıralarken *Değirmen* ve *Değirmenci* adlı halk danslarının varlığını da bildirir. Bunlar arasında *Değirmenci-Bitlis* (2007: 152), *Değirmenci Oyunu-Burdur* (2007:165), Malatya'da (2007:168) bulunur. Burdur yöresine ait konuyla ilgili bir oyun da *On ikidir şu Burdur'un Dermeni* adlı türkü (TRT Rep. no: 1509) eşliğinde oynanan aynı adlı oyundur (Şenol 1992). Ayrıca, aynı türden bir de *Değirmen* adlı Ermeni köylü oyunu tespit edilmiştir (And 2007: 111). Kimi taklidi danslar, üslûplaştırılmış biçimde doğa olgularını canlandırır (taklidi oyunlar hakkında bk. Kırzioğlu 1960, Gazimihal 1961, Elçin 1962, Şenol 1993a; 1993b). Örneğin, Kars yöresi danslarından Uzundere bir ırmağın akışı canlandırılırken, Bitlis'in *Değirmenci oyununda* dansçılar ellerinde birer mendil ile değirmenin kanatlarının rüzgârdan dönüşünü canlandırırlar (And 2007: 174). Ayrıca, Gazimihal tarafından da Bitlis, Malatya ve Yozgat oyunları arasında *Değirmenci oyununun* varlığı tespit edilmiştir (Gazimihal 1991: 96, 99, 145, 232). Üretim ilişkilerini konu alan halk dansları kapsamında, mesleklerle ilgili halk oyunları içinde değerlendirilen (Şenol 1993b: 479-480) *Değirmenci oyununun* Kıbrıs Türk Halk oyunları arasında bulunduğu da bilinmektedir.⁶

Köy seyirlik oyunlarında ve taklidi halk dansları içinde yer alan *Değirmenci* oyunu metinlerden de anlaşılacağı gibi, yetişkinler içindir. Bunlardan başka, oyun dağarcığımızda *Değirmenci Baba* adlı çocuk oyunları da mevcut-

tur. Okulöncesi çağda oynanan bu oyunlardan birinin metni, değirmenci tipinin özelliğini tanıttığından aşağıda verilmiştir.

Değirmenci Baba Oyunu (Çocuk Oyunu)⁷

Çocuklar halka olurlar. Çocukların içinden bir değirmenci seçilir. Seçilen çocuk halkanın ortasına geçerek uyuma öykünmesi yapar. Çocuklar şarkı söyleyerek dönmeye başlarlar. *Tiki tak değirmenim* kısmında çocuklar kendi etraflarında dönerler. Şarkının bitmesiyle değirmenci baba uyanır ve halkadaki çocuklar kaçışmaya başlar, değirmencinin yakaladığı çocuk değirmenci baba olur.

Yorgun uyuyor yaslanmış bir çuvala
Yorgun uyuyor değirmenci baba
Tiki tak tiki tak değirmenim
Çabucak çabucak dönüyor
Unlar savrulmuş
Her yer bembeyaz olmuş
Artık uyuma değirmenci baba

Yukarıdaki metnin içeriğine bakıldığında öncelikle *Değirmenci Baba* ifadesinde *baba* sözcüğünün sıcaklığı, şefkati ve himaye etmeyi, korumayı veya bir sorunu çözecek güçte olmayı çağrıştırdığını söyleyebiliriz. Buna karşılık, yetişkin oyunlarından birinin adı olan *Değirmenci Dayı* ifadesindeki *dayı* sözcüğü ise kabadayılığı çağrıştıır. Ayrıca, söz konusu çocuk oyununa eşlik eden şarkının sözlerinden de anlaşılacağı üzere, *Değirmenci Baba*'nın çok çalışmaktan yorgun düşmüş uyuyor olması da dikkat çekicidir. *Tiki tak tiki tak değirmenim/ Çabucak çabucak dönüyor* dizeleriyle değirmenin bir saat gibi durmaksızın ritmik bir şekilde çalıştığı anlatılırken, *Unlar savrulmuş /Her yer bembeyaz olmuş/ Artık uyuma değirmenci baba* dizeleriyle de, işlerin yapılabilmesi için *Değirmenci Babanın* uyanması, işinin başına geçmesi gerektiği vurgulanıyor. Bu oyun, öncelikle bir mesleği az çok tanıtan, mesleğin ritmik yapısını müzik yoluyla bir çocuk oyununa taşıyan bir oyun olarak işlev görmektedir. Bunun da ötesinde, söz konusu oyun, günümüz çocuklarının tanıma fırsatı bulamadıkları, kültüre özgü bir geleneği, geleneksel bir meslek dalını ve onun temsilcisini tanıtıyor ve hiç durmadan çalışan, çalışmaktan yorgun düşen *masum bir değirmenci* imgesi yaratıyor, denebilir. Oyunun yarattığı değirmenci imgesi esasında son derece gerçekçidir; değirmenci gerçekten de gece gündüz demeden öğütceği ürünü öğütüp bitirmeye çalışır. Bununla birlikte, asıl konumuz olan değirmenci türkülerinin ve buna bağlı seyirlik oyunların farklı bir değirmenci tipi ve imgesi çizdikleri görülür.

Türkülerde, Oyun ve Danslarda Değirmenci İmgesi

Çocuk oyunları hariç, türkü, oyun ve dansların ortaya çıkardığı değirmenci tipi ve imgesinin, bu ürünlerin içeriğindeki temel ortak özellik olduğunu daha önce belirtmiştik. Metinlere bakıldığında, dikkat çekici birinci özellik benzer niteliklere sahip değirmenci tipi, ikincisi ise yetişkinler ve çocuklar için olan değirmenci oyunlarının birbirinden oldukça farklı bir tematik yapıya sahip olmasıdır. Bu farklılık aynı zamanda gerçekliğin iki ayrı boyutunu da yansıtmaktadır. Değirmenlerin daima buğday öğütme üzere gelen insanlarla dolu olması, bu insanların saatlerce orada sıra beklemesi, değirmenin ve değirmencinin işlerini yetiştirmek için hiç durmadan günler boyu çalışmak zorunda olması... Bütün bunlar değirmenlere özgü gözlenebilen gerçekliktir. Diğer yandan değirmenlerin genellikle yerleşim biriminden uzakta bulunan tenha yerlerde kurulmuş olmaları, gece gündüz demeden insanların orada vakit geçirmeleri, kadın-erkek herkesin toplandığı eğleştiği, buluştuğu yerler olması gibi nitelikleri de bilinen bir gerçektir. Köyden veya kasabadan uzakta bulunan değirmenin kimi zaman çok ıssızlaşması, bu yerlerin kadın ve erkeğin buluşması, kızların ve erkeklerin tanışıp konuşması, birlikte vakit geçirmesi için elverişli olduğunu düşündürmektedir. Nitekim mevcut bilimsel veriler de değirmenlerin bu mekânsal niteliğini desteklemektedir.⁸ Öte yandan, gerçekliğin pence-resinden yetişkinlerin gözüyle bakıldığında, karşı cinsler arası iletişimin ve ilişkilerin, hatta belki cinsel fantezilerin de canlandığı ortamların yaşanmış olması ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir. Bir başka deyişle, gündüz ve gecenin geçirilebildiği bu yerde, bilinç düzeyindeki davranışlarla birlikte, gerçekliğin farklı bir boyutu olarak bilinçaltı eğilimler de gün yüzüne çıkabilir. Daha da ötesi, türkülerin işaret ettiği türden cinsel eğilimler gerçekte yaşanmamış olsa dahi, bir kurgusal fantezi olarak, kültürel ve sanatsal bir yaratımın özünü oluşturabilir. Nitekim etnomüzikoloji araştırmalarının ortaya koyduğu gibi, türkülerin temel işlevlerinden birisi de, bilinçaltı fantezilerin, gelenek temelinde sanatsal bir ifade tarzı içinde dışavurumudur (bk. Mirzaoğlu 2001).

Toplumsal gerçeklik/sosyoloji ve psikoloji odaklı bu yaklaşımlardan başka, kültür tarihi açısından bu olguya yaklaştığımızda, dikkatimiz değirmenci oyununun ritüel karakterine çekilir. Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde mevcut Değirmenci oyununun ve türküsünün temeli buğday öğütme işine dayanır. And'a göre, Anadolu köylü dramatik oyunları çoğunlukla eski bereket törenlerinden, buna bağlı kuttörenlerden/ritüellerden ya da simgesel söylencelerden kaynaklanmaktadır. Ayrıca, bu küme içinde kaynağını gerçek yaşamdan alan, bir yanıyla da kut törenlere bağlı oyunlar yer alır. Örneğin, kız kaçırma ve ölme-dirilme gibi simgesel konular, yalnız

Anadolu'da değil, birçok kültürde mevcut oyunların tematik yapısını oluştururlar. Bununla birlikte, şu iki olgu dikkat çekicidir: Birincisi, oyunun bağlı olduğu söylemeyi tespit etmek her zaman mümkün değildir. Örneğin, *Kalaycı* oyunu, efsânesi tespit edilememiş bu tip oyunlardandır. İkincisi, kız kaçırma gibi simgesel bir konu aynı zamanda bir toplumsal gerçeklik olabilir (bk. And 1985: 74-85). And'ın, *Meslek Oyunları alt başlığı altında* değerlendirdiği *Değirmenci /Değirmenci Dayı* oyunları da kut tören/ritüel ile ilişkilidir. Ancak bu ilişkinin, oyunun söylencesi bugün mevcut olmadığı için, tam olarak aydınlatılması mümkün görünmemektedir. Bir yönüyle bolluk bereket ritüeline dayanırken, diğer yönüyle de toplumsal gerçekliği yansıtan değirmenci oyunlarında (meslek oyunlarında olduğu gibi), söz konusu uğraş veya meslekle ilgili araç ve gereçlerde abartmalara başvurulur, kaba şakalar yapılarak o uğraş aloya alınır (And 1985: 74-85).

Değirmenci türkülerinde/oyunlarında karşımıza çıkan değirmenci tipi, değirmene buğdayını öğütmeye gelen kadın ile ilişkisi çerçevesinde öne çıkan nitelikleri yoluyla karakter kazanır. Metinlerden hareketle, bu tipin ve onun muhayyilemizde yarattığı değirmenci imgesinin başlıca özellikleri, fırsatçılık, adalet duygusundan yoksunluk, zorbalık, şehvet düşkünlüğü olarak sıralanabilir. İlginçtir ki, değirmencinin bu özellikleri Ortaçağ Avrupa'sının kızıl saçlı ve kızıl sakallı değirmenci tipine kadar geriye götürülmektedir. Chaucer'in *Canterbury Tales* adlı eserindeki değirmenci tipini inceleyen Jones (2003) XIV.-XV. yüzyıllarda İngiliz ve Alman edebiyatı başta olmak üzere, Avrupa kültürüne bağlı pek çok anlatıda hırslı, açgözlü, müstehcen, şehvet düşkünü, hilekâr, değirmencilerin bulunduğunu anlatır. Bu anlatılarda kızıl saç ve sakal ihtiras, açgözlülük ve şehveti yansıtan geleneksel bir semboldür. Edebi eserlerde mevcut bu değirmenci tipinin gerçeklikle ilişkisini tartışan Jones, bu özelliklerin gerçek yaşam unsurlarını kısmen yansıtmakla beraber, daha ziyade kurgusal olduğu düşüncesindedir (Jones 2003).

Bugünkü sözlü kültürümüzde ve sözlü edebiyatımızın hemen her türünde karşımıza çıkan değirmen veya değirmenci kavramı değirmen olgusunun kültürümüzde oldukça eski ve köklü bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Değirmen/değirmenci konulu türküler onların eşlik ettikleri danslar ve seyirlik oyunlar dışında konuyla ilgili mâni, tekerleme, atasözü ve deyimler, kısa hikâye/ rivayet, efsâne ve fıkra örneklerinin de dağarcığımızda bulunması, kültürümüzde değirmenin kendine özgü bir gelenek çevresi yaratmış bir olgu olduğunu göstermektedir⁹

Sonuç

Değirmen türkülerinden hareketle yaptığımız bu araştırmada, değirmen olgusunun kültürümüzde oldukça köklü ve çok boyutlu bir olgu olarak yaşamakta olduğu ortaya çıkmıştır. Tarih öncesi dönemden tarihi dönemlere, Orta Asya'dan Anadolu'ya ve Balkanlara, insan ve toplum yaşamında vazgeçilmez bir öneme sahip olan değirmen, Türklerin ve kültürlerinin yaşadığı coğrafyada, sosyal bir olgu ve gerçeklik olarak yaşam tarzını şekillendiren etkenlerden biridir. Değirmen olgusu, aynı zamanda kültürel bir olgu olarak türküler ve onlara bağlı yaşayan danslar ve seyirlik oyunlar başta olmak üzere geleneksel sözlü kültürü besleyen, onu zenginleştiren bir unsurdur olmuştur.

Sonuç olarak, araştırmamızın odak noktasını oluşturan değirmen/değirmenci türkülerinin temel özellikleri ana hatlarıyla şöyle özetlenebilir: Değirmen türküleri genellikle aşk /sevda konulu türkülerdir ve bu türkülerin bentlerinin başlangıç dizeleri değirmen motifi ve çeşitlemeleri (değirmen bendi, değirmen taşı, değirmen üstü...) yardımıyla tamamlanan söz kalıplarından oluşmuştur. Bu türkülere, geçmişten günümüze ulusal ve uluslararası düzlemde kullanılagelen bir terim olması nedeniyle, *değirmen türküleri* denebileceği gibi, motif özelliklerinden dolayı, *değirmen motifli türküler* adı verilmesi, kanımca, daha açıklayıcı görünmektedir. Değirmen motifli türküler, bir kültüre özgü en eski unsurların, zaman içinde sosyal gerçeklikten, kültüre özgü sanatsal yaratılara nüfuz ettiğini, onu çevrelediğini göstermiştir.¹⁰ Değirmen ve değirmenci türküleri, bir kültürün günlük yaşam davranışlarının sanatsal biçimlere (dansa ve müziğe) dönüşerek ve kristalleşmiş olarak yaşamaya devam etmesinin ve bu suretle sonraki kuşaklara aktarılmasının çarpıcı örnekleridir. Değirmenci türküleri ve oyunları ise, sosyal gerçekliği kendi kurgusal dünyasında göreceli olarak yansıtmakta ve kökleri mitolojik dönemlerin bereket törenlerine kadar uzanan oyunlara dayanmaktadır. Eşlik ettikleri oyunlarla birlikte bu türküler, açıkça söylenemeyen ve bilinçaltı fantezilerin dışavurumunda geleneksel ve meşru bir yol sunmaktadır. Vurgulamak istediğimiz son olgu, yaratım, aktarım ve dışavurum imkânından da öte, türküler yoluyla değirmenin kültürümüzde, onca zenginlikler ile imgeler yaratarak yaşamına devam etmesidir.

Açıklamalar

- ¹ TRT Repertuar Arşivinde değirmen ve değirmenciyle ilgili toplam 22 adet kayıtlı türkü notalarıyla birlikte bulunmaktadır. Bu türkülerin metinlerine bu çalışmada yer vermek mümkün olmamıştır. Ancak, türkülerin adları künye bilgileriyle birlikte ekte sunulmuştur. Ayrıca, TRT Müzik Dairesi tarafından yayınlanan *Türk Halk Müziği Sözlü Eserler Antolojisi* (3 Cilt) içinde ise biri uzun hava olmak üzere toplam yine 22 adet türkü metni yayınlanmıştır.
- ² *Türkü, Türk Halk Müziği Sözlü Eserler Antolojisi* 1. Cilt (2006): 262'den.
- ³ XVI. Yüzyılda değirmenlerin durumunu araştıran bir çalışmada (Koç 2004), değirmenlerin işletilmesinde su yollarının ve bentlerin bakım ve onarımının önemli bir sorun olduğunu, değirmene suyu ulaştıran arkların herhangi bir nedenle tahrip olması sonucu değirmenin atıl durumda kaldığı veya kontrolsüz bir şekilde etrafa yayılan suların çevredeki yollara ve halkın arazisine zarar verdiği tespit edilmiştir. Aynı sorunların değirmenlerde yüzyıllar boyu yaşanmış olması (bk. Uğur 1991) "Değirmen düzen olmaz", biçimindeki söz kalıbının ortaya çıkmasına zemin teşkil etmiş olmalıdır.
- ⁴ Türküde, arpa, belki de değirmencinin hakkı olan para yerine verilen karşılık olabilir. Çünkü eskiden para yerine, öğütülen buğdayın bir kısmı değirmenciye öğütme karşılığında verilmekteydi.
- ⁵ Diğer seyirlik oyunlar hakkında bk. And 1985:88. Ritüel kökenli dramatik seyirlik oyunlar ve kadınlar arasında oynanan dramatik seyirlik oyunlar hakkında ayrıca bk. Özhan (1992: 187-197)..
- ⁶ Kıbrıs Türk Halk Oyunları: <http://www.facebook.com/topic.php?uid=17309002583&topic=6633> (8.11.2010). Gazimağusa Belediyesi Halk Dansları Topluluğu: <http://www.famagustafolkdance.org/6.2.html> (8.11.2010).
- ⁷ <http://okuloyunlari.tr.gg/DE%26%23286%3B%26%23304%3BRMENC%26%23304%3B-BABA-----.htm>, ayrıca bk. <http://etkinlikdunyasi.blogspot.com/2010/01/degirmenci-baba-rondu.html> (8.11.2010)
- ⁸ Bk. *Son Değirmenler*, TRT Belgeseli, 2008.
- ⁹ Yukarıda sayılan sözlü edebiyat örnekleri için zikredilen türlerin sırasıyla bk. Dirlik 2001: 39, 60; Karakuş 2006: 40, Ataman 1994: 336, Aksoy 2004, 1: 87, 284; 2: 37, 117, Uyguç 1996: 164-165, Kahraman 2003:189, Artun 1998:135.
- ¹⁰ Türkülerde söz kalıplarının birçoğu, eski ve mitolojik motiflerin bir araya gelmesinden oluşmaktadır. Bk. Mirzaoğlu 2005.

Kaynaklar

- Aksoy, Ö. Asım (2004). *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler. I-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- And, Metin (1985). *Geleneksel Türk Tiyatrosu*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- _____, (2007). *Türk Kültüründe Oyun ve Bügü/Türk Kültüründe Oyun Kavramı*. Ed. Sabri Koz. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Arsunar, Ferruh (1937). *Tunceli-Dersim Halk Türküleri ve Pentatonik*. Elaziz Halkevi Neşriyatı.
- Artun, Erman (1998). *Tekirdağ Halk Kültürü Araştırmaları I*. Tekirdağ: Genç İşadamları Derneği Kültür Yay.
- Ataman, S. Yaver (1994). *Eski Safranbolu Hayatı*. Yay. Haz. Süleyman Şenel. İstanbul: Caniğit Grafik.
- Boratav, P. Naili (2003). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. Yay. Haz. Bülent O. Doğan. İstanbul: Koç Kültür Sanat.
- Çakır, Ahmet vd. (Haz.) (1996). *Türk Halk Ezgileri II*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Ekici, Savaş (2009). *Elazığ Harput Müziği*, Ankara: Akçağ Yay.
- Elçin, Şükrü (1962). “Hayvanları Taklit Edici Oyunlar”. *Türk Folklor Araştırmaları* (TFA) 7: 2747-2748.
- Gazimihal, M. Ragıp (1961). “Hayvanı Taklit Edici Oyunlar”. *Türk Folklor Araştırmaları* (TFA) 7: 2523-2525.
- _____, (1991). *Türk Halk Oyunları Kataloğu I*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Hafız, Nimetullah (1997) “Kosova’da Türk Düğün Oyunları”. *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Halk Müziği, Oyun, Tiyatro, Eğlence Sektöründe Bildirileri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay. 184-191.
- Herzog, George (1950). “Song: Folk Song and the Music of Folk Song”. Ed. Maria Leach. *Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend*. New York: Harper and Row. Publishers. 1032- 1050.
- Jones, G. Fenwise (2003). “Chaucer and the Medieval Miller”. <http://www.sinisterf.com/nonpublished/papers/Chaucer%20and%20the%20medieval%20miller.pdf>, EBSCO Publishing (7.12.2010).

- Kaderli, Sebile (2004). Doğum yeri ve yılı Bulgaristan 1953, mesleği anaokulu muhasebecisi olan kaynak kişi ile Kasım ve Aralık 2004 tarihleri arasında Bursa'da yapılan derleme notları, Zehra Kaderli arşivindedir.
- Kakuk, Suzsa (1993). *Kırım Tatar Şarkıları (I. Kunos'un derlemesinden)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Karahasan, Hakkı vd. (2004). *Duygu Dolu Gönül Sesimiz Türkülerimiz*. İstanbul: Alkım Yay.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin (1960). "Kars İli Halk Oyunlarının Adları". *Türk Folklor Araştırmaları* (TFA) 6: 2067-2069.
- Koç, Ümit (2004). XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Değirmenler". *Türk Dünyası Araştırmaları* 149: 181-189.
- Krappe, Alexander H. (1964). "The Folk-Song," *The Science of Folklore*. New York: Norton. 153-171.
- Kríza, Ildikó (1980). *Hungarian Folk Ballads*. Pittsburgh, Pennsylvania: Duquesne University Tamburitzans Institute of Folk Arts Publication.
- Lomax, Alan (1968). *Folk Song Style and Culture*. Washington D.C.: American Association for the Advancement of Science.
- Mahmut, Enver vd. (1997). *Dobruca Türk Halk Edebiyatı Metinleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Malinovski, Branislav (1990). *İnsan ve Kültür*. Çev. M. Fatih Gümüş. Ankara: Simurg Yay.
- Mirzaoğlu, F. Gülay (2001). "Türkülerin İşlevleri ve Zeybek Türküleri". *Türkbilig/Türkoloji Araştırmaları* 2: 76-91.
- _____, (2005) "Türkülerde Mitolojik Unsurlar". *Türkbilig/Türkoloji Araştırmaları* 10: 34-53.
- Ögel, Bahaeddin (1984). *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- _____, (1998). *Türk Mitolojisi I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Özbek, Mehmet (1981) *Folklor ve Türkülerimiz*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Özhan Mevlüt (1992). "Kadınlar Arasında Oynanan Dramatik Seyirlik Oyunlarında İşlenen Konular". *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay. 166, 187-197.

- Öztelli, Cahit (1972). *Evlerinin Önü Halk Türküleri*. İstanbul: Hürriyet Yay.
- Son Değirmenler* (2008). *Belgesel*. TRT Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu Anadolu Kültürü Arşiv Serisi:50.
- Şenol, Ahmet (1989). *Türk Halk Oyunları Bibliyografya Denemesi*. Ankara.
- _____, (1992). “ Türk Halk Oyunları Adları İçindeki Renk ve Rakam Motifi” *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*. C. 3. Ankara: Kültür Bakanlığı HAGEM Yay. 166, 313-342.
- _____, (1993a). *Halk Oyunları: TFA Dergisinde Yayımlanan Makaleler*. Ankara: Folklor Araştırmaları Kurumu Yay.
- _____, (1993b). “...Halk Oyunları...”: 1948- 1992 Yılları Arasındaki Halk Oyunlarıyla İlgili Makaleler-Bildiriler ve Kitaplardan Derlemeler. Ankara: Tek Ofset.
- Tuğrul, Mehmet (1945). *Örencik ve Ahi Köylerinin Türküleri*. Ankara: Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara Halkevi Neşriyatı.
- Türk Halk Müziği Sözlü Eserler Antolojisi, 1. ve 2. Cilt* (2006). 2. Bsm. Ankara: TRT Türkiye Radyo Televizyon Kurumu Müzik Dairesi Yay.
- Türk Halk Müziği Sözlü Eserler Antolojisi, 3. Cilt (Uzun Havalılar)* (2002) Ankara: TRT Türkiye Radyo Televizyon Kurumu Müzik Dairesi Yay.
- Uğur, Ahmet (1991). “Akkışla ve Civarındaki Değirmenler”. *Erciyes Yöresi I. Folklor, Halk Edebiyatı, Etnografya Sempozyumu Bildirileri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yay. 317-322.
- Uyguç, Arif (1996). *Dünden Bugüne Çine*. Denizli: Basım Ajans Matbaacılık ve Reklamcılık.
- Vargyas, Lajos (1983). *Hungarian Ballads and the European Ballad Tradition*. II Cilt. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Yoldaş, Kemal (1945). “Duraliler Köyünde Düğün”. *Folklor Postası* 1 (4): 13-14.

Ek 1: TRT Repertuarında Bulunan Değirmen ve Değirmenci Türküleri (22 Adet)

Rep.no	Türkünün Adı	Yöresi	Kaynak kişi	Derleyen	Notaya alan
994	Değirmen Başında Vurdular Beni	Erzurum	Mehmet Şaban Ataman	Neriman Tüfekçi	Neriman Tüfekçi
2800	Değirmen Dört Dolamır	Sivas/ Bostankaya	Remziye Akkaplan	Necla Akben	Necla Akben
4599	Değirmen Önünde Bir Büyük Tarla	Amasya	Davut Aslan-Mehmet İnan	Ankara Devl.Kons.	Altan Demirel
2709	Değirmen Sala Benzer	Elazığ	Hafız Osman Öge	Banttın Yazıldı	Mehmet Özbek
1848	Değirmen Üstü Çiçek	Erzurum	Ali Güler	Mehmet Özbek	Erkan Sürmen
2615	Değirmen Üstü Çiçek	Malatya/ Darende	Nazmi Özalp	Turhan Karabulut	Ahmet Yamacı
437	Değirmen Üstü Çiçek	Sivas	Sırrı Sansözzen	Muzaffer Sansözzen	Muzaffer Sansözzen
3912	Değirmen Yan Ağacı	Kars	Hediye Karabağ (Aktaş)	Faruk Demir	Faruk Demir
2410	Değirmenci	Kerkük	Abdurrahman Kızılay	Mehmet Özbek	Mehmet Özbek
280	Değirmende Döner Taşım	Orta Anadolu	Yöre Ekibi	Muzaffer Sansözzen	Muzaffer Sansözzen
4635	Değirmene Taş Koydum	Gaziantep	Memik Açikkol	Ankara Devl.Kons.	Altan Demirel
2656	Değirmenim Dönerim	Erzincan	Hasan Yay	Plaktan Yazıldı	Yücel Paşmakçı
561	Değirmenin Bendine	Kırıkkale/ Keskin	Selman Çoker/ Hacı Taşan	Muzaffer Sansözzen	Muzaffer Sansözzen
652	Değirmenin Bendine	Muş	Muazzez Türing	Muzaffer Sansözzen	Muzaffer Sansözzen
3312	Değirmenin Bendine	Manisa/ Akhisar/ Hanpaşa	Mehmet Çelik	İsmet Egeli	İsmet Egeli
1544	Değirmenin Oluğu	Yozgat	Cevdet Türkay	Ahmet Yamacı	Ahmet Yamacı
684	Değirmenin Postu Dar	Malatya/ Darende	Ali Gürbüz	Muzaffer Sansözzen	Muzaffer Sansözzen
2920	Değirmenin Taşları	Ankara/ Haymana	Osman Sami	Emin Aldemir	Emin Aldemir
992	Derede Değirmenim	Artvin	Cafer Hororoğlu	Muzaffer Sansözzen	Muzaffer Sansözzen
1509	On İkidir Şu Burdur'un Dermeni	Burdur	Tepeli Hasan (Büyük Çoban)	Muzaffer Sansözzen	Muzaffer Sansözzen
823	Seller Aldı Dermenimin Bendini	Edirne	İhsan Köycü	Muzaffer Sansözzen	Muzaffer Sansözzen
2438	Zalım Felek Değirmenin Döndü Mü	Nevşehir/ Avanos	Avanoslu Selahattin	Ahmet Gazi Ayhan	Emin Aldemir

The Grind Mill Motif in Turkish Folk Songs and Grind Millers' Songs

F. Gülay Mirzaoğlu*

Abstract

In the folk songs of a certain society it is possible to find certain social phenomena and facts related to cultural history as reflections of daily life. Turkish folk songs also represent almost all aspects of Turkish folk life. While examining the repertoire of Turkish folk songs, one of the noteworthy characteristics to be noticed is that a group of songs have thematic structures related to mill or miller motifs. This phenomenon, which is present in Anatolia and the Balkans and probably in Central Asia and the whole Turkic world too, reflects cultural history and social reality.

In folk songs, we can see elements related to the mill and the miller in two different ways: firstly, the mill motif in some songs is generally used at the beginning of each stanza and this usage constitutes certain fixed patterns and expressions. There are many examples of this first kind, and it is not always necessary that these patterns are directly related to the theme of the song. The second group contains songs with miller motifs, and the main focus of this essay is on this group. Assuming a close and meaningful thematic relation between the songs in the second group, the study will examine these relations and the reasons behind the songs with a mill motif. The study will also emphasize the short history of the mill and the place of the mill in Turkish cultural history.

Keywords

Folk songs, grind mill in Turkish folk songs, mill, grind mill, miller, grind millers' songs

* Assoc. Prof. Dr., Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Literature, Division of Turkish Folklore, Ankara / Turkey
gulaym@hacettepe.edu.tr

Аннотация

Ключевые Слова

gulaym@hacettepe.edu.tr